

Матеріали на тему
Нацистський геноцид ромів на
території України 1941–1944 рр.

Передмова

ВИДАВЕЦЬ:

Просвітницька організація з питань пам'яті та миру, Берлін
(Bildungswerk für Erinnerungsarbeit und Frieden e. V., Berlin)

АВТОР-УКЛАДАЧ:

Леонард Штекляйн, науковий співробітник кафедри
дидактики історії Університету Ерланґена – Нюрнберґа
ім. Фрідріха Александра

У СПІВПРАЦІ З:

Андрей Лисов, історик, магістр Університету ім. Миколая
Коперника в Торуні / Франк Брендле, історик, Берлін /
Яніна Циммерманн, студентка історичного факультету
Геттінґенського університету ім. Георга Августа /
Володимир Щербаков, ромський активіст та дослідник
ромської історії й мови, Кривий Ріг / Леонід Рота,
ромський активіст, студент юридичного факультету, Одеса

НАУКОВІ РЕДАКТОРИ:

Анатолій Подольський та Михайло Тяглий, Український центр
вивчення історії Голокосту, Київ

ДИЗАЙН:

КООР. Bürogemeinschaft für Gestaltung Bremen,
www.koop-bremen.de

ФОТОГРАФІЇ ТА ІЛЮСТРАЦІЇ:

Просвітницька організація з питань пам'яті та миру |
якщо не зазначено інше

Фото на обкладинці: свідок часу Іван Білащенко
(Черкаси, Україна) з істориком Михайлом Тяглим
(Український центр вивчення історії Голокосту), 2018 р.

ПЕРЕКЛАД: Любов Даниленко, Київ

РЕДАКТОР: В'ячеслав Григор'єв, Київ

За фінансової підтримки Міністерства закордонних справ
ФРН (у рамках програми «Східне партнерство»)

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ЗА ЗМІСТ ВИДАННЯ:

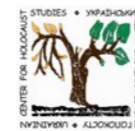
Bildungswerk für Erinnerungsarbeit und Frieden e. V.

Грудень 2023 р., Київ

www.genocideagainstroma.org
bildungswerk@mail36.net

Просвітницька організація з питань
пам'яті та миру, Берлін

Український центр вивчення
історії Голокосту

Дорогий читачу!

Перед тобою дуже важливе видання – навчально-методичний посібник на тему «Нацистський геноцид ромів на території України 1941-1944 рр.». У нас в Україні та в цілому на європейському континенті й досі дуже мало відомо про трагічну історію ромського народу в роки Другої світової війни та злочинів нацистського режиму. Ці навчальні матеріали мають дуже велике значення для повернення історії ромів в історію та культуру сучасної України й відкривають нам трохи світ ромського життя та трагічні події геноциду ромів в роки тієї війни.

Навчальний посібник, що перед вами, це в тому числі результат плідної творчої, наукової та методичної співпраці німецьких та українських інституцій, передовсім Просвітницької організації з питань пам'яті та миру (Bildungswerk für Erinnerungsarbeit und Frieden, Berlin) та Українського центру вивчення історії Голокосту (УЦВІГ, Київ).

Передмову до цих навчальних матеріалів мав писати мій колега і друг, науковий співробітник УЦВІГу, відомий український історик Михайло Тяглий. Саме він на сьогодні є одним з самих видатних та глибоких дослідників історії геноциду ромів в Україні, автор та автор-упорядник багатьох наукових та навчально-методичних видань з історії ромів України. У списку літератури до цього навчального посібника ви можете побачити видання з історії ромів, написані чи підготовлені М. Тяглим. З початком повномасштабної війни росії проти України, з 24 лютого 2022 року пан Михайло – військовий Збройних сил України і боронить нашу країну проти російських агресорів на фронті. У цьому навчальному посібнику використано багато джерел, документів, наукових текстів і статей на тему геноциду ромів, карта місць масових поховань українських ромів тощо. Значну частину цих матеріалів підготував, упорядкував та написав Михайло Тяглий.

Однією з великих переваг цих навчально-методичних матеріалів про нацистський геноцид ромів на території України у 1941-1944 роках є використання свідчень очевидців, спогадів тих, хто пережили Другу світову війну та нацистську окупацію. Через персональні історії ромів ми маємо можливість дізнатись про долю всієї спільноти в часи екстремального насильства, якими була війна та окупація.

Великою цінністю посібника є конкретні біографії українських ромів, які дають змогу подивитися на історичні події крізь призму особистих, родинних історій. Значущість цього видання полягає в тому, що такі навчально-методичні матеріали сприяють відродженню інтересу до історії ромів та включають геноцид українських ромів часів Другої світової війни в загальний історичний контекст історії України минулого століття. Очевидно, історія ромів України – це частина історії та культури України.

Анатолій Подольський,
кандидат історичних наук,
керівник Українського центру вивчення історії Голокосту, м. Київ

Дидактично-методичне завдання матеріалів на тему «Нацистський геноцид ромів на території України 1941-1944 рр.» стор. 3

I. Життя ромів від ранньомодерних часів до Другої світової війни стор. 4

1. Вступ
2. Культура і спосіб життя ромів до більшовицької революції
3. Між культурним розквітом, асиміляцією та переслідуванням
4. Свідчення очевидців

II. Німецька війна на винищення у Східній Європі 1941–1944 рр. стор. 10

1. Вступ
2. Карта просування німецьких військ углиб території СРСР
3. Про цілі війни з вуст злочинців

III. Переслідування та знищення ромів у 1941–1944 рр. стор. 14

1. Вступ: географія геноциду
2. Робота з картами
3. З перспективи злочинців

IV. Колабораціонізм, сусідство та допомога під час геноциду стор. 20

1. Вступ
2. Допит свідка з приводу українського колабораціоніста
3. З перспективи жертв
4. Коментар історика

V. Боротьба за життя, спротив та шляхи виживання ромів стор. 24

1. Вступ
2. Шляхи виживання
3. Роми в радянських партизанських загонах

VI. Покарання злочинців, осмислення та пам'ять – від 1944 р. й до сьогодні стор. 28

1. Вступ
2. Культура пам'яті
3. Сучасне становище ромів

Дидактично-методичне завдання матеріалів на тему «Нацистський геноцид ромів на території України 1941–1944 рр.»

У 1941–1944 роках на території України було винищено щонайменше 25 тисяч ромів, із них близько половини – в німецькій зоні окупації. Цей аспект нацистської війни на знищення впродовж десяти років ігнорувався в колишньому Радянському Союзі. Роми, котрим пощастило вижити, зберігали спогади про геноцид у своїй родинній пам'яті, але в публічному просторі ця тема здебільшого була відсутня. Їхні спомини – це свідчення про жорстокі злочини, про способи виживання, про спротив і самоствердження. Поширення таких історичних знань допомагає ромам набутти право голосу у суспільстві. Обізнаність з історією ромського народу має на меті вплинути на сучасне ставлення суспільства до цієї меншини та знизити упередженість до неї. Крім того, матеріали спрямовані на пробудження інтересу й розвиток розуміння щодо побуту, культури, багатовікової історії ромів. Саме ця частина історії України не відображена в навчальних програмах і підручниках. Тож представлені дидактичні матеріали призначені для включення відповідних тем в освітній формат та позашкільну роботу.

Згідно зі звітом, поданим у липні 2021 року уряду ФРН Незалежною комісією щодо боротьби з антициганізмом, історія сінті та ромів в навчальних програмах і підручниках у Німеччині й загалом в Європі згадується лише побіжно. А якщо вона все-таки стає предметом вивчення, то виклад обмежується історією геноциду, причому сінті й ромів постають як безіменні жертви та гомогенна група, яку знищували через «чужорідний» спосіб життя, «інакшість». Розмаїта культура, що сягає часів задовго до Другої світової війни, обговорюється на заняттях так само мало, як і голоси свідків геноциду та расистські мотиви його виконавців. Рекомендації Незалежної комісії щодо боротьби з антициганізмом передбачають усунення цих прогалин у навчальних програмах і підручниках.

Представлені матеріали покликані допомогти учням зрозуміти події з перспективи постраждалих, чітко назвати злочинців, а також диференційовано розглядати історію меншини – до та після геноциду.

Матеріали присвячено історії геноциду ромів на території України з 1941 по 1944 роки. У вступі до кожного розділу пропонується знайомство з темою та загальний огляд – у тому числі й для вчителів, які раніше не стикалися з подібною тематикою. Матеріали розроблено таким чином, щоб їх можна було гнучко використовувати у школах різного типу, при роботі як із молодшими, так і старшими учнями, а

також у позашкільній освіті. Методична та навчальна складові ґрунтуються в першу чергу на біографіях. Наступна група джерел – текстові модулі, тобто цитати з наукових праць та з документації злочинців, як-от накази, протоколи. Вивчення цих матеріалів дає можливість зрозуміти расистський характер геноциду й різноманітність груп виконавців злодіянь. Доповнюють виклад особисті документи свідків, а також сучасні фотографії. ґрунтовна робота з різними типами джерел покликана розвивати в учнів критичне мислення, усвідомлений підхід до історії та історичну свідомість.

Ром означає «людина» та є загальним самоозначенням для різних етнографічних груп ромів у різних країнах Європейського континенту. Роми, які налічують 11 мільйонів осіб, утворюють найбільшу національну меншину в Європі. Жінка, яка відчуває свою належність до цієї групи, називає себе ромкою (множина: ромки), чоловік – ромом (множина: роми). Самовизначення цих людей, як і в кожного, незалежно від самоназви, може бути багатограним. Професія та політична позиція, вік і стать, соціальний стан, Батьківщина, громадянство, релігія, власні цінності й переконання мають не менший вплив на формування ідентичності ромів. Нараховуючи 50 етнографічних груп і безліч підгруп по всій Європі, ця меншина є неоднорідною та напрочуд розмаїтою за своєю культурою, способом життя від країни до країни. За останні століття вона переживає складні процеси, відбуваються різнопланові зміни. Представники ромської меншини, які впродовж кількох століть мешкають у Німеччині та інших західноєвропейських державах, часто називають себе сінті, а, наприклад, у Фінляндії – кале. Найбільш розповсюджені етногрупи в Україні – серви, влахи, крими, руска рома, кишинівці, ловарі та закарпатські роми.

Пояснюємо коротко!

I. Життя ромів від ранньомодерних часів до Другої світової війни

1. Вступ

Ранній новий період:
XVII–кінець XVIII ст.

У XVII ст. значна частина території України входила до складу польсько-литовської Речі Посполитої та Московської держави. На півдні існувало Кримське ханство. Роми проживали на всіх цих теренах. У XVII ст. частина їх із Польщі переселилася на західноукраїнські землі. Ромам було відведено певне місце у соціальній структурі, вони повинні були сплачувати податки, мали власні засоби до існування, їх брали до війська. В українськомовних районах проживала переважно етнографічна ромська група серви (або сервіцькі роми), які тікали від кріпацтва з Молдавії, Валахії. Одним із головних їхніх занять була торгівля кіньми. Наприкінці XVIII ст. Східна Галичина (регіон із центром у Львові) та Північна Буковина (нині Чернівецька обл. України та райони на півночі Румунії) ввійшли до складу імперії Габсбургів. У цей час кочові роми зазнавали жорстоких утисків, однак рабство, від якого раніше вони потерпали, на Північній Буковині було скасовано.

1800–1917 рр.

Із багатьох західноєвропейських країн, що у XIX ст. сформувалися як національні держави, ромів було вигнано. Натомість російське законодавство XVIII–XIX ст. не містило норм щодо активної політики відчуження цієї меншини. Однак видані свого часу розпорядження змусили багатьох ромів осісти, покинувши кочовий спосіб життя. Такий випадок задокументовано, наприклад, у першій половині XIX ст. за правління Миколи I стосовно 160 сімей у Києві. Вони займалися торгівлею й ремеслами (були ковалями, бляхарями), а також заробляли на життя музикою. Траплялося навіть, що деякі ромки вступали у шлюб з представниками знаті. Між різними ромськими групами існували відмінності за діалектами, традиціями, способом життя та релігією. Скажімо, на Кримському півострові проживали переважно роми-мусульмани. Дехто про-

довжував вести напівкочове життя. Це означає, що влітку вони переїжджали табором із місця на місце, ночуючи у своїх наметах або на возах, а на зимовий період зупинялися найчастіше у сільській місцевості та брали активну участь в економічному й культурному житті місцевого населення. Роми допомагали у селянських господарствах, пропонували своїх коней для різноманітних робіт і візництва, навіть вступали у шлюби. Однак, як і багато інших людей того часу, вони також стикалися з повсякденними проблемами, як-от голод, злидні, невільницьке життя.

Від більшовицької революції до Другої світової війни

У багатонаціональній радянській державі роми вважалися окремою національністю, представники якої були розкидані чи не по всіх союзних республіках. Хтось із них після приходу до влади більшовиків утік за кордон, а хтось долучився до «будівництва соціалізму». Так, у 1923 році в Москві було засновано перший комсомольський осередок ромської молоді, а в 1925 році — Всеросійський союз циган. У 1929 році опубліковано дослідження про мову російських ромів. У 1931 і 1938 роках у них з'явилися

Ромська мова (романес) належить до великої індоєвропейської мовної родини, має ряд діалектів. Споріднена із санскритом, давньоіндійською літературною та іншими індійськими мовами. У всьому світі 6 мільйонів людей розмовляють по-ромськи. Діалект залежить від етногрупи.

Пояснюємо коротко!

власна граматики і словник. На цьому етапі вийшло майже 300 публікацій ромською мовою (романес), у тому числі твори, що друкувалися у журналах «Романи зоря» («Ромська зоря», заснований 1927 року) і «Нево дром» («Новий шлях», із 1930 року). З'явилися також переклади ромською російських письменників, зокрема Льва Толстого, Олександра Пушкіна, Максима Горького. Існували спеціальні школи для ромів. Часто це були школи-інтернати, де розвивали музичні таланти. Деякі вчителі, які не були ромами, навіть розмовляли на романес. Із кінця 1920-х років ромів також долучили до колективізації, було створено ромські колгоспи. Однак багато хто віддавав перевагу традиційним заняттям і професіям.

У 1930-х роках репресії у СРСР посилювалися. Не минули вони й ромів. Під час «Великого терору» 1937–1938 років їх вивозили на каторжні роботи в ГУЛАГ, багато хто загинув у сталінських таборах. Це торкнулося всіх соціальних верств: як заможних, чие майно конфіскували, так і бідніших кочових ромів.

Антициганізм (або ромофобія)

означає ізоляцію та маргіналізацію синті й ромів у Європі. Як явище існує з XVI ст. Членам згаданих етнографічних груп колективно приписують узагальнені ознаки, такі, як «чужі», «кочові», «лінівні», «примітивні», «кримінальні», а самих людей не сприймають за особистість. Штampi та упередження, які передавалися століттями, призводять до реальної дискримінації в повсякденному житті, від якої сьогодні страждають безліч синті та ромів по всій Європі. Одним із прикладів, що породжує антициганізм, є стереотип про те, що нібито «роми крадуть дітей». Таким чином, суспільству навіюються страхи перед ромами та недовіра до них.

Пояснюємо коротко!

Тема на шкільних заняттях / у позашкільній освіті: очікувані результати

Учні:

- розуміють, що роми – меншина зі своїм способом життя, соціальним та релігійним походженням, що століттями проживала на території сучасної України і є невід'ємною частиною суспільства;
- розвивають розуміння способу життя ромської меншини і ставлять під сумнів упередження про «чужий» та «сторонній» народ;
- усвідомлюють, що життя ромів, з їхньою бідністю та репресіями проти них, було настільки ж різноманітним, як і їхнє багатство та процвітання, і залежало від співвідношення політичних сил в історії;
- можуть на основі інтерв'ю зі свідками пояснити, що німецька окупація стала негативним переломним моментом для ромів і мала тривалі наслідки.

Методи

Усна історія, візуальні джерела, інформаційний текст

Табір — цим словом позначають ромську громаду, організовану як сімейна група, яка може налічувати до 50 чоловіків і жінок. Ці громади не обов'язково були ізольованими від решти суспільства, але століттями давали ромам захист і безпеку. Члени табору вели мобільний спосіб життя, пересуваючись на возах або кибитках. Під час окупації нацисти вбивали всіх членів табору без розбору, від немовлят до старих. Не всі роми впродовж XIX–XX ст. жили таборами. Вони також могли мешкати невеликими сім'ями на постійному місці. Сьогодні дуже мало ромів ведуть табірне життя.

Пояснюємо коротко!

Завдання

- 1) Розділіться на три групи. Кожна група працює над одним розділом вступного тексту. Уважно прочитайте свій розділ, оберіть експерта зі своєї групи, який представить результати на загал.
- 2) Створіть разом хронологію важливих для ромів історичних подій.
- 3) Опишіть спосіб життя ромів у різні епохи. У чому ви вбачаєте спадкоємність, у чому – зміни?
- 4) Обміркуйте, чому не можна говорити про «єдину культуру» та спосіб життя ромів.

2. Культура і спосіб життя ромів до більшовицької революції

1. Родина Гусакових, роми-серви, фото кінця XIX ст.
<https://gypsy-life.net/history14.html>

2. Ромська сім'я з Мінська, світлина для журналу «Литва і Русь», фотограф Ян Булгак, 1912 р. Музей ромської культури, Брно

Завдання

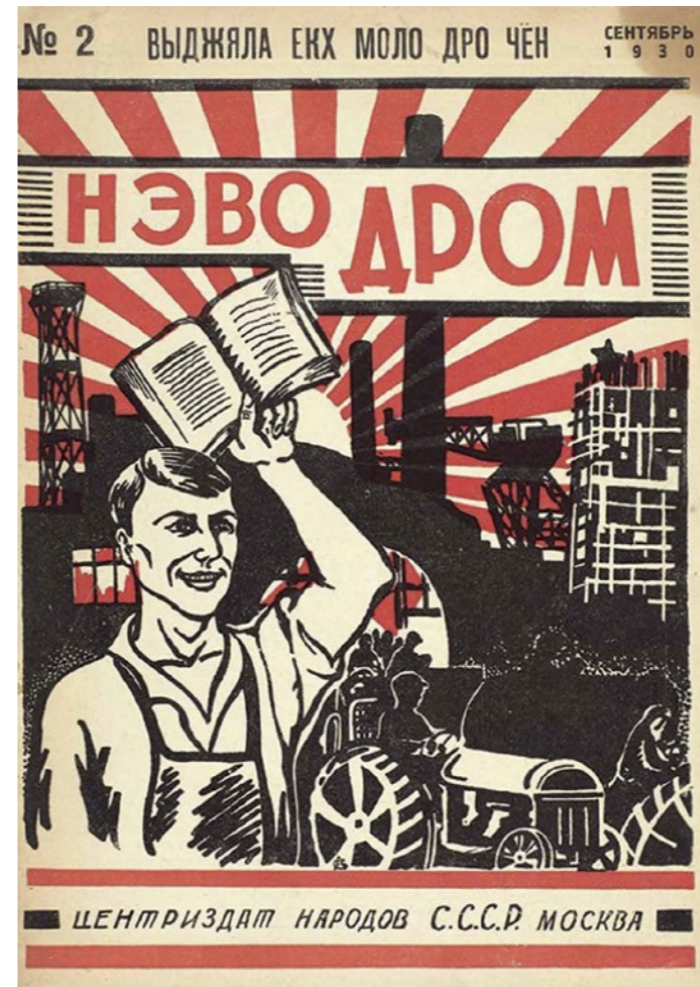
- 1) Опишіть і порівняйте представлені фотографії: кого ми бачимо на фото?
- 2) Використовуючи знання з частини I, поясніть відмінності між зображеними на фотографіях людьми.

3. Роми-мусульмани Кримського півострова, початок XX ст. Кримський етнографічний музей, Сімферополь

3. Між культурним розквітом, асиміляцією та переслідуванням

4. Роми-студенти Московського педагогічного інституту, 1930 р.
<https://brill.com/display/book/9783657705191/back-1.xml>

5. Обкладинка журналу «Нево дром», який виходив ромською мовою, 1930 р. Джерело: Український центр вивчення історії Голокосту

Завдання

- 1) Проаналізуйте фото групи студентів та обкладинки журналу.
- 2) Прочитайте третій підрозділ з частини 1 та заголовок 3. Як співвідноситься їх зміст із фотографією та обкладинкою журналу?
- 3) Подивіться на джерела критично. Про що вони не надають інформацію?

4. Свідчення очевидців

Ганна Стоянович
1932 р. нар.

«У нас у селі було домів з десять, де жили цигани. Бувало так, що батько був циганом, а мати — українкою. Одружувалися, нічого в тому такого не було. У мене в самої є невістка-українка».

6.

Іван Білащенко
1926 р. нар.

Аудіо: від початку до 02:10
<https://genocideagainstroma.org/ukraine/bilaschtschenko>

«Поки не дізналися, що німці розстрілюють циган, я себе циганом не відчував. Моя мати була циганка, але вона не кочувала, вона була проста сільська жінка, швея. Батько був українець, він помер ще під час голоду 1933 року. Я виріс разом з українськими дітьми, ходив разом з ними до школи. Ми жили тоді в селі Дмитрівка і були там єдиною циганською родиною. Звичайно, усі це знали. Хоч я на вигляд типовий циган, проблем з тим ніколи не мав. У документах ми були записані як українці, крім того, ми й не розмовляли циганською мовою. Дядько був ковалем, так само, як і мій дід. Ковалі були потрібні в колгоспі. Мати була зразковою працівницею, стахановкою. Нас любили в селі, бо ми жили чесно і культурно».

Примітка: тут і далі наводяться тексти інтерв'ю, записаних у ході пошуково-дослідницької роботи 2017–2018 років; при їх відтворенні збережено стилістику оригіналів.

7.

Завдання

- 1) Якими у спогадах очевидців постають міжетнічні стосунки, зокрема між українцями і ромами, напередодні німецької окупації?
- 2) Обговоріть, якою мірою саме нацисти визначали, хто належав до ромів, а хто ні.

II. Німецька війна на винищення у Східній Європі 1941–1944 рр.

1. Вступ

23 серпня 1939 року Гітлер і Сталін, через керівників зовнішньо-політичних відомств Німецького Райху та Радянського Союзу Ріббентропа і Молотова, підписали договір про ненапад. Згідно з домовленостями, сторони обіцяли зберігати нейтралітет по відношенню одна до одної в разі війни. У секретному додатковому протоколі Берлін і Москва поділили між собою Польщу.

1 вересня 1939 року німецькі війська вторглися в Польську Республіку, а 17 вересня польський кордон перетнула Червона армія, захопивши східну частину цієї держави (сьогодні це захід України та захід Білорусі), а згодом країни Балтії – Литву, Латвію й Естонію. 3 жовтня 1939 року німці встановили жорстокий окупаційний режим у Генерал-губернаторстві, як відтепер називалися окуповані польські землі: щонайперше нацисти вбивали представників духовенства, економічної та інтелектуальної еліти, часто єврейської національності. Понад 3 мільйони євреїв Польщі було запроторено у численні ґетто, а через деякий час їх депортували до таких найбільших таборів смерті, як Белжець, Треблінка, Собібор, Аушвіц. Тисячі ромів також стали жертвами нацистської політики, що проводилася на окупованій польській території між 1939 і 1944 роками.

Націонал-соціалісти заздалегідь планували напад на Радянський Союз як війну на винищення та завоювання для німецького народу «життєвого простору» на Сході. 22 червня 1941 року 3 мільйони німецьких солдатів разом із союзними військами з Фін-

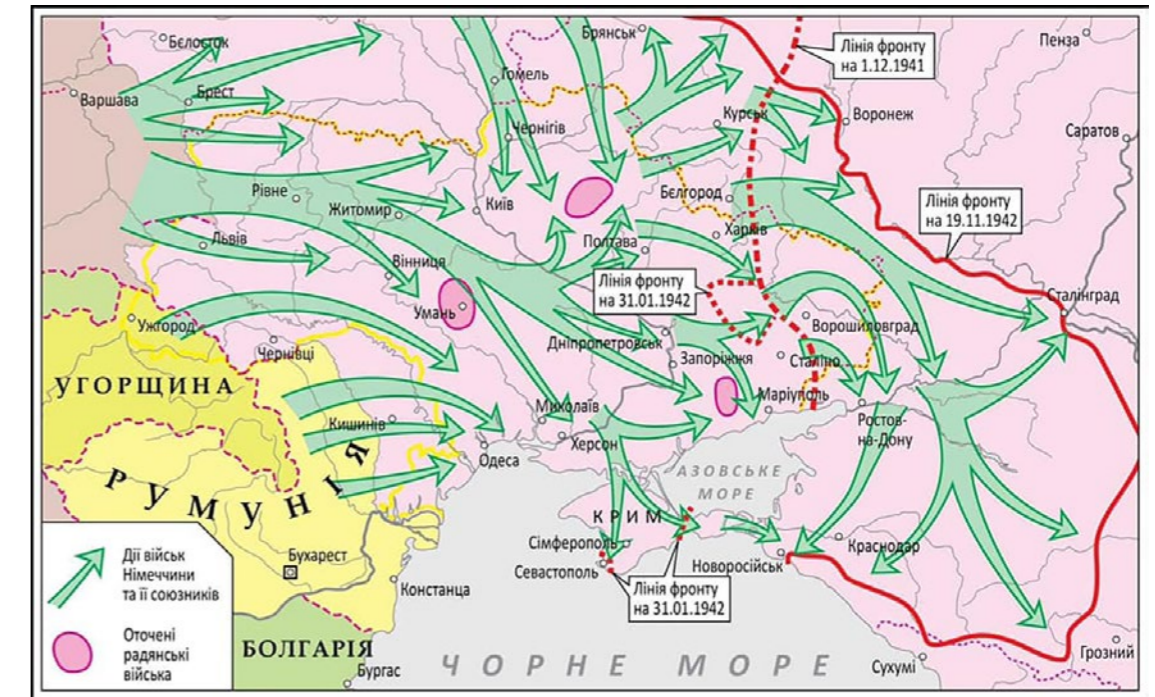
ляндії, Італії, Румунії, Словаччини та Угорщини вдерлися у СРСР. Узимку 1941 року німецький наступ було зупинено під Москвою, а з 1943 року окуповані території поступово звільняла Червона армія.

Вермахт вів війну, маючи уявлення про себе як про «вищу расу», керуючись антикомуністичною, антисемітською, антислов'янською та антициганською ідеологією. Відразу за фронтовими частинами йшли передові загони СС і поліції. За участі місцевих колабораціоністів вони вбивали мільйони людей, які, за визначенням окупантів, не вписувалися в німецький світогляд: передусім це були євреї, комісари Червоної армії, «психічно хворі», «асоціальні елементи» та роми. Масові злочини проти, зокрема, ромів за своєю інтенсивністю, структурою й динамікою можна порівняти з Голокостом проти євреїв: окупанти та їхні поплічники свідомо знищили тисячі ромських сімей, від немовлят до старих. Наказу Гітлера щодо такої політики вбивств ніколи не було. Скоріше за все, виконавці геноциду стали гвинтиками расової ідеології, діючи «на випередження» на місцевому та регіональному рівнях, щоб догодити вищому керівництву. Офіцери середньої та нижчої ланки керівництва часто самі були носіями антиромських упереджень, і в умовах, коли вони мали дуже широкі повноваження, з власної ініціативи включали ромів у перелік «небажаних» прошарків, які підлягали винищенню. Крім того, не останню роль відігравали економічні плани: пограбування

захоплених територій та експлуатація життєво важливих ресурсів. Україна була житницею Європи, яку визискували для забезпечення продовольством німців.

Війна цілеспрямовано велася і проти решти цивільного населення, яке загарбники вважали слов'янськими «унтерменшами» – людьми нижчого расового ґатунку. Близько 2,5 мільйонів було з допомогою вермахту депортовано лише з території України до Німецького Райху та приневолено до праці на військових заводах, у сільському господарстві, в концераційних таборах. Багато з них унаслідок важких умов померли. Німецька армія нещадно руйнувала життя мирних мешканців у великих містах, таких, як Київ, Харків чи Мінськ, холодно-кровно й методично прирікаючи безліч жителів на голодну смерть. Окупанти, особливо вищий командний склад вермахту, були відповідальними за ці злочини, як і за смерть 3,3 млн радянських військовополонених від голоду, холоду, систематичних розстрілів. За оцінками дослідників, під час Другої світової війни на території нинішніх Білорусі та України загинула чверть усього населення.

2. Карта просування німецьких військ углуб території СРСР

1. Джерело: Український інститут національної пам'яті

Воєнні злочини

Відповідно до Гаазької конвенції 1907 року, Конвенції ООН 1948 року та Женевської конвенції 1949 року, – це скоєні державами та окремими особами злочини, до яких належать масове застосування зброї проти мирних громадян, невибіркові вбивства, систематична експлуатація населення шляхом жорстокого визиску або примусової праці, а також цілеспрямоване руйнування цивільної життєво важливої інфраструктури та культурних цінностей.

Пояснюємо коротко!

Геноцид

Польсько-американський юрист єврейського походження Рафаель Лемкін, який втратив свою сім'ю під час Голокосту, запровадив цей термін у 1944 році на тлі нацистського правління. Геноцид – це організований державою злочин, що характеризується чіткою вираженням наміром навмисного вбивства всіх або більшості членів певної національної, расової чи релігійної групи.

Пояснюємо коротко!

3. Про цілі війни з вуст злочинців

Георг Гойзер

У 1966 році підсудний Георг Гойзер, колишній начальник поліції безпеки та СД у Мінську, щодо «циганських, польських і єврейських питань» заявив на суді: «Наша війна й окупація у Східній Європі полягала в тому, щоб урятувати «гідні» життя за рахунок «негідних» (євреїв, циган, політичних опонентів, психічно хворих людей, військовополонених)».

2. Цит. за: Opfermann, Ulrich Friedrich: «Stets korrekt und human.» Der Umgang der westdeutschen Justiz mit dem NS-Völkermord an den Sinti und Roma. Heidelberg University Publishing (heiUP) (Open Access), <https://doi.org/10.17885/heiup.949>, Heidelberg 2023, S. 35.

Ергард Ветцель

У жовтні 1941 року Ергард Ветцель, «керівник спеціального відділу з питань расової політики» Райхсміністерства у справах окупованих східних територій, у координації з Адольфом Айхманом склав декларацію принципів проросторової та економічної політики. Там сказано, що після завоювання нових теренів та у ході майбутньої індустріалізації Східної Європи «доцільно буде знищити всі небажані з расового погляду частини населення».

3. Цит. за: Opfermann, Ulrich Friedrich: «Stets korrekt und human.» Der Umgang der westdeutschen Justiz mit dem NS-Völkermord an den Sinti und Roma. Heidelberg University Publishing (heiUP) (Open Access), <https://doi.org/10.17885/heiup.949>, Heidelberg 2023, S. 159.

Завдання до 1 – 3

- 1) Назвіть цілі, групи злочинців та групи жертв у Східній Європі.
- 2) Поясніть, чим відрізнялося ведення війни німецькими військами (вермахтом) від інших міждержавних воєн.
- 3) Оцініть масштаби злодіянь, скоєних під час Другої світової війни.

III. Переслідування та знищення ромів у 1941–1944 рр.

1. Вступ: географія геноциду

Німецькі загарбники поділили захоплені території на окупаційні зони. Ці зони не завжди збігалися з кордонами сучасних держав. Наприклад, у складі генерального округу Волинь-Поділля опинилися й такі нині білоруські міста, як Пінськ, Брест. Закарпаття, що становить крайній захід сучасної України, перебувало під угорською владою. Румунські союзники нацистів контролювали південно-західні регіони України, де було створено губернаторства Бессарабія, Буковина і Трансністрія.

Кількість жертв та різні групи виконавців злочинів

У період з 1941 по 1944 роки німецькі загарбники знищили на теренах нинішньої України майже 13 тисяч ромів. Німці поділили українську територію на кілька окупаційних зон. Найбільшими були розташована на схід від Дніпра військова, яка перебувала під контролем вермахту, та райхскомісаріат Україна під цивільним управлінням, що охоплював західну і центральну частини, включно з Києвом. Дистрикт Галичина входив до складу Генерал-губернаторства, утвореного на захоплених частинах колишньої Польської держави. Накази командування армії та СС, що видавалися від початку окупації, свідчать, що вбивства поступово набували системного характеру. Уже в кінці літа — на початку осені 1941 р. айнзацгрупи, просуваючись на схід відразу за фронтовими частинами, почали страчувати кочових ромів шляхом розстрілів. Виконавцями злочинів у складі айнзацгруп були співробітники служби безпеки (СД) та різних поліцейських підрозділів. Перед ними стояла сформульована цинічною бюрократичною мовою німецьких окупантів задача: «знешкодити небажані елементи», тобто попросту знищити. Окрім ромів, до категорії «небажаних елементів» входили євреї, комісари Червоної армії, представники інтелігенції, а також інші групи тих, хто не вписувався в ідеологічний образ «арійської раси» (до складу, люди з психічними захворюваннями або фізичними вадами). На прикордонні сучасних Біло-

русі, України й Росії айнзацгрупа В стратила разом 3000 жителів: ромів, євреїв, комуністів, психічно хворих.

На цьому першому етапі каральні акції вермахту, СС та поліцейських підрозділів переважно торкалися кочових ромів, яких загалом підозрювали у «шпигунстві».

Расизм як ідеологічна основа

Ромів часто переслідували й замордовували сім'ями, таборами, від немовлят до старих. У німецьких документах фігурують жертви, записані як «цигани», зафіксовано вбивства цілих родин, що говорить про системний характер, расистську ідеологію й мотивацію розправ.

У перші місяці окупації, з середини 1941 до весни 1942 року, вермахт і айнзацгрупи вбивали переважно кочових ромів, яких огульно підозрювали у «шпигунстві». Згодом дії все більше визначалися расистською ідеологією. Вже з кінця 1941 року осілих «циган», як і євреїв, айнзацгрупа D розстрілювала на півдні України та у Криму, а також на теренах, підконтрольних вермахту на сході. З весни 1942 року ці вбивства поширилися на всю окуповану територію. У той час, як цивільна адміністрація райхскомісаріату не видавала розпоряджень про вбивства, а, як правило, дискримінувала або ув'язнювала осілих ромів у гетто, поліцейські відділки, підпорядковані СС, наказували страчувати всіх ромів у десятках населених пунктів. Не мало значення, чи були вони осілими, чи кочовими – винищення їх стало вираженням «расової політики» нацистів, які вважали цих людей «не гідними життя». В багатьох місцях ромів розстрілювали водночас з євреями, у ході так званого «остаточного розв'язання єврейського питання».

За даними дослідників, в Україні вдалось ідентифікувати 140 місць масових розстрілів ромського населення.

У рамках загальних наказів німецької поліції до каральних акцій залучалися також службовці підпорядкованої їй української допоміжної поліції. Директива Еріха Коха, розроблена його заступником

Дарґелем, мала на меті експлуатувати ромів та ізолювати їх у гетто.

У Чернігівській області ромів спочатку змушували реєструватися в органах влади – нібито під приводом майбутнього «переселення» до Сербії, а потім після тримання під вартою їх методично страчували.

На Закарпатті союзники німців угорці відокремлювали ромів від решти мешканців, утримували їх надголодь у нестерпних побутових умовах та примушували до підневільної праці. З 1944 року роми мали носити на одязі спеціальний знак у вигляді трикутника, їх виселяли в огорожені колючим дротом гетто, які перебували під військовою охороною.

Німецькі злочинці не завжди фіксували етнічну належність жертв своїх каральних акцій. Коли у джерелах ідеться про те, що було знищено стільки-то «саботажників, бандитів і мародерів», слід розуміти, що під цими визначеннями могли бути й роми. Наприклад, у Пінській області, а також на суміжній території сучасної України поліцейський батальйон під виглядом «умиротворення» замордував 306 жінок і чоловіків: євреїв, ромів. Після масових убивств злочинці намагалися приховувати їх сліди. В одній із найбільших розправ, скоєних німцями за час Другої світової війни, наприкінці вересня 1941 року айнзацгрупи разом із солдатами вермахту розстріляли в Бабиному Яру понад 33 000 євреїв. Упродовж усього періоду окупації Києва у цьому місці тривали систематичні розстріли, серед десятків тисяч жертв були й кілька сотень ромів. Через два роки, напередодні відступу під ударами Червоної армії, німці наказали викопати і спалити тисячі тіл. Із цієї причини майже неможливо реконструювати точну кількість

загиблих серед ромів, яка могла бути набагато більшою, ніж безпосередньо зафіксовано у джерелах. Крім того, чимало ромів не мали документів, через що їх важко ідентифікувати та підрахувати.

Тема на шкільних заняттях / у позашкільній освіті: очікувані результати

Учні:

- отримують уявлення про часовий, географічний, ідеологічний та кількісний вимір нацистських злочинів проти ромів;
- спираючись на інтенсивну роботу із джерелами, формують уявлення щодо расистських злочинних структур, людиноненависницьких мотивів та цинізму вбивць;
- на основі біографій свідків історичних подій реконструюють долі та особистий досвід людей, постраждалих від геноциду;
- розвивають усвідомлення нелюдськості злочинів, виявляють співчуття до жертв, яких вони прямо чи побічно торкнулися.

Методи

Робота з картами, з письмовими архівними джерелами, біографічний підхід, візуальні матеріали, інформаційні тексти

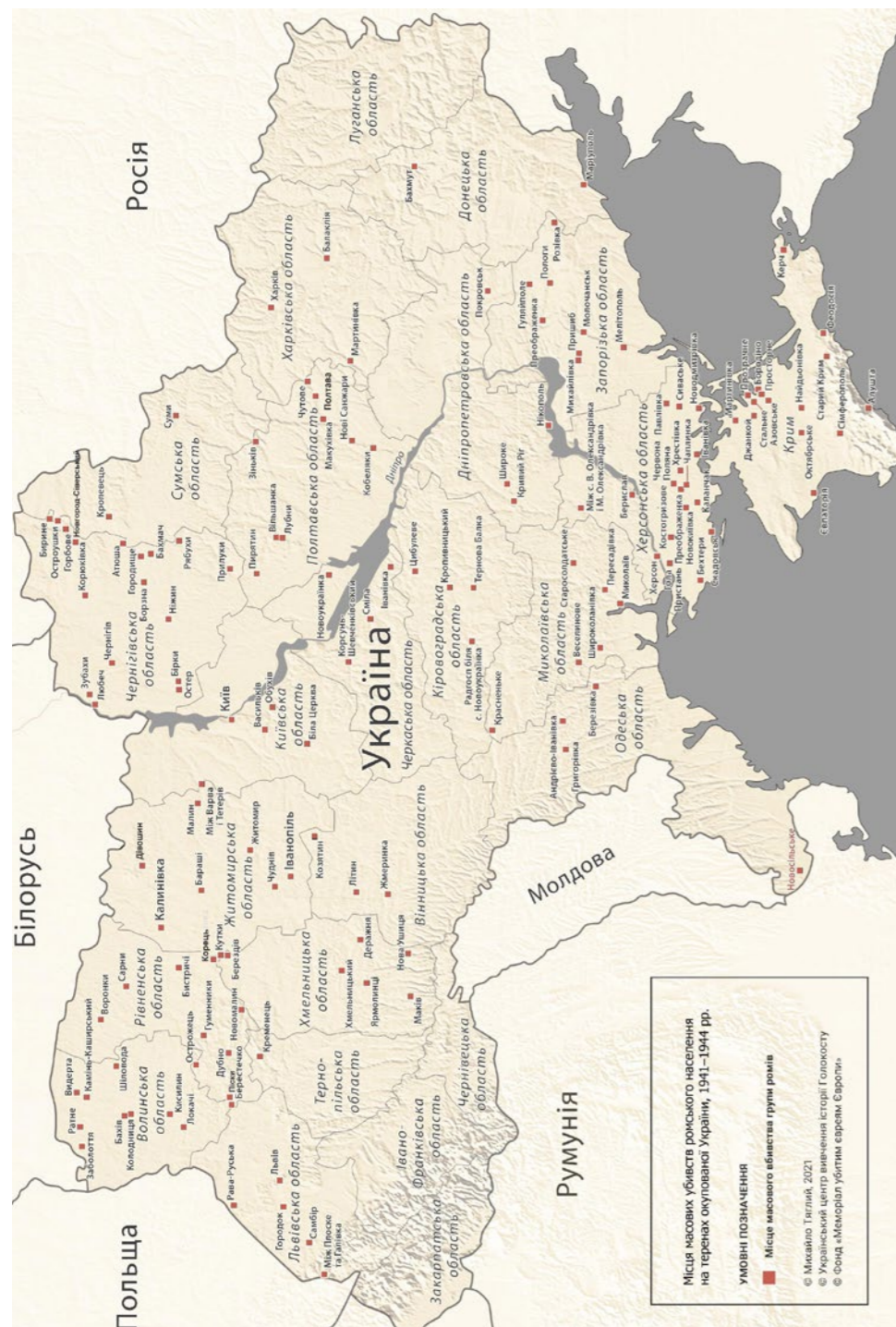
Циган У багатьох європейських країнах представники ромської меншини відкидають цей термін як дискримінаційне означення, що приховує багатотомні стереотипи та упередження про нібито «ледачих», «брудних», «бродячих циган». Десятки тисяч ромів були затавровані цим словом і вбиті в концтаборі Аушвіц. Однак у повсякденному мовленні в Україні представники меншини продовжують використовувати цей термін як самоназву без жодних расистських прихованих мотивів. Водночас у діловому, офіційному та правозахисному контекстах дедалі поширенішим стає визначення «ром».

Пояснюємо коротко!

«Умиротворення» У своїх оперативних звітах німецькі окупанти часто писали про «умиротворення» тієї чи іншої місцевості, навіть якщо насправді вбивали цивільне населення. Німці також намагалися замаскувати свої злочини словами «зачистка», «боротьба зі злочинцями» або ж «боротьба з партизанами». Така стратегія приховування справжнього змісту в подальшому дуже ускладнила усвідомлення реальної історії.

Пояснюємо коротко!

2. Робота з картами

1. Нанесені на карту 140 відомих місць масового знищення ромів на окупованій території України в 1941–1944 рр. (станом на 2021 р.)

Джерело: Михайло Тяглий, 2013–2021 рр. Український центр вивчення історії Голокосту та Меморіал убитим євреям Європи

Завдання до частин 1 та 2

- 1) Із допомогою вступного тексту назвіть різні групи злочинців. Якими були мотиви, що спонукали їх на вбивства?
- 2) Роздивіться карту та визначте, чи були поблизу вашого місця проживання місця страт ромського населення? За допомогою вчителя спробуйте зібрати більше інформації про це.
- 3) Сформулюйте свою думку щодо такого твердження, яке користувалося популярністю у судовій системі та суспільстві ФРН аж до 1980-х років, що, нібито, всю відповідальність за злочини геноциду несуть винятково Гітлер та його найближчі поплічники.

3. З перспективи злочинців

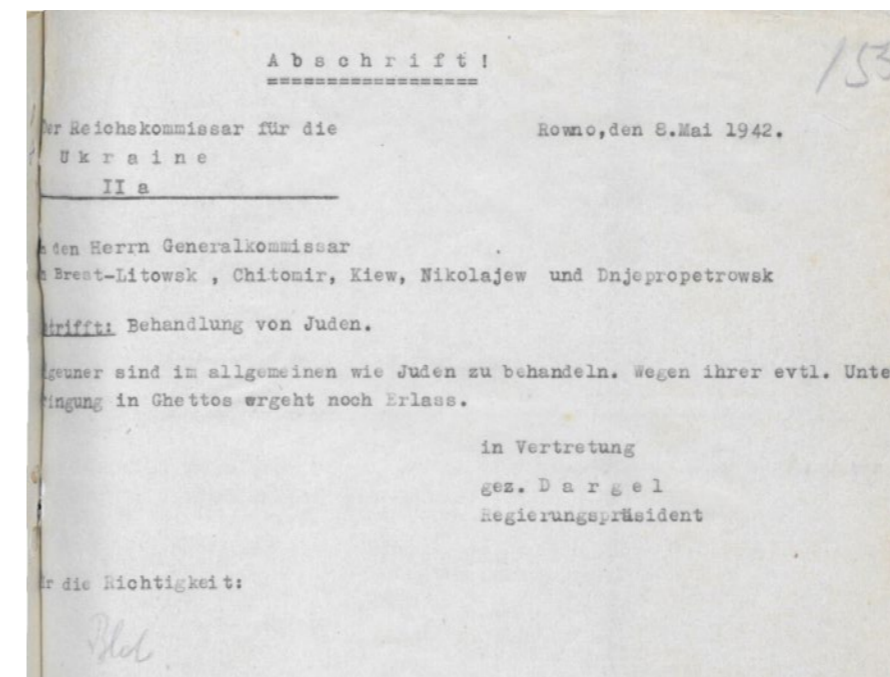
Еріх Кох:
райхскомісар окупованої України

2. Федеральний архів, фото 183-N13717, wikimedia commons

Еріх Кох (народився в Ельберфельді в 1896 р., помер у Польщі в 1986 р.) під час Першої світової війни з 1915 по 1918 роки був солдатом, потім приєднався до загонів Вільного корпусу, які з 1919 по 1921 роки жорстоко придушували польські виступи у Верхній Сілезії. Ще за п'ять років до офіційного приходу націонал-соціалістів до влади, у 1928 році, був гауляйтером НСДАУ у Східній Пруссії, а взагалі до лав гітлерівської партії вступив 1922 року. У 1933 році став почесним членом Асоціації німецьких студентів у Кенігсбергу. З 1941 по 1945 роки очолював цивільну адміністрацію Білостоцького округу, а в 1941–1944 роках був ще й райхскомісаром України. Вважався «найвпливовішим німцем у Східній Європі». Кох відіграв провідну роль у депортації мільйонів примусових працівників, а також у Голокості євреїв та геноциді ромів. Займався вивозом з України продовольства для німецького населення, що спричинило голодну смерть сотень тисяч українців. У листопаді 1944 року очолив фольксштурм у Східній Пруссії й до самого кінця заперечував проти капітуляції майже повністю зруйнованого Кенігсберга. Незадовго до приходу Червоної армії втік та під фальшивим ім'ям проживав у Західній Німеччині. В 1949

році викритий і заарештований британцями, після чого екстрадований до Польщі, де постав перед судом і був покараний за свої злочини, скоєні на території цієї країни. Спочатку Коха засудили до смертної кари, однак вирок не було виконано. За злочиння в Україні йому так і не було пред'явлено звинувачень. Помер у в'язниці в 90-річному віці.

3. Наказ по райхскомісаріату Україна, 8 травня 1942 р. Державний архів Волинської обл.

Переклад документа українською

Копія:
 Райхскомісар України
 II a Рівне, 8 травня 1942 р.
 Генерал-комісарам
 Брест-Литовська, Житомира, Києва,
 Миколаєва та Дніпропетровська

Стосовно: Поводження з євреями
 З циганами слід загалом поводитися
 як з євреями. Щодо їхнього можливого
 розміщення в гетто вийде указ.

За дорученням
 Даргел
 Начальник адміністрації

Згідно з оригіналом (підпис)

4. Роми-музиканти та німецькі солдати. Фото невідомого вояка вермахту, Східна Галичина, 1941 р.
Музей ромської культури у Варшаві,
<https://www.romuzeum.pl/>

Завдання

- 1) Складіть портрет високопоставленого нациста Еріха Коха з ключовими етапами його життя, політичними переконаннями, світоглядом та функціями у системі нацистської влади.
- 2) Прочитайте наказ з урахуванням інформації з частини 1. Що малося на увазі під словом «поводження»? Якій меті слугувала така завуальована мова?
- 3) Критично проаналізуйте відверто постановочну фотографію ромів із німецькими солдатами. Порівняйте міміку, пози одних та інших.

5.

Іван Білащенко
1926 р. нар.

«Як німці вступили, мене визвали в Золотоношу, щоб видати документ, аусвайс, хто я є, бо попалили установи. Навіть при тому, що в моєму паспорті до того не було записано «циган», я боявся, тому що моя мати циганка була. Тільки німець зайшов, нам стало відомо – євреїв, циган розстрілюють. Народна пошта. Пішли люди до базару, приходять розказують свідення, що там і там розстріляли циган. Чоловік моєї сестри, зять наш, хотів сестру у 1942-му до себе забрати. Але мати її не пустила. По дорозі його спинили і розстріляли. Перед тим він мусив собі викопати яму, заставили».

Софія Іванівна Крюкова
1941 р. нар.

«Від шкільного подвір'я німці погнали циган та євреїв на Мар'янівську гору розстрілювати. Мама розповідала, там був рів. Усіх вистроїли в шеренгу над канавою і почали бити. Німці збиралися їх розстріляти. Але перед тим заставили циган співати і танцювати. Німці розвеселилися, понапивалися, а наші люди повинні були співати і танцювати. Мій хрещений грав на гітарі. Німці позасинали, і наші люди повтікали. Дехто зміг втекти, а інших розстріляли. Мого дядю Василя і його сина Васю вбили, вони обидва в тому рові».

Завдання

- 1) Використовуючи свідчення очевидців, поясніть, у чому виражалось ставлення злочинців до своїх жертв як до нібито «нижчої раси»?
- 2) Спробуйте зіставити постановочну фотографію з частини 3 із розповіддю Софії Крюкової.
- 3) Федеральний президент Німеччини Роман Герцог 16 березня 1997 року заявив: «Геноцид сінти та рома був здійснений із тих самих мотивів расового божевілля, з тим самим наміром і тією ж волею до запланованого та остаточного винищення, що й геноцид євреїв». Прокоментуйте це твердження.

IV. Колабораціонізм, сусідство та допомога під час геноциду

1. Вступ

Геноцид ромів на території України під час Другої світової війни був цілеспрямованим злочинном, який ніколи би не стався без німецьких окупантів. Водночас, прагнучи виявити та винищити ромів, німецькі загарбники поклалися на місцеві адміністративні структури й допоміжну поліцію. Це відкривало населенню можливості як співпрацювати з окупантами, так і чинити їм опір або вказувати солідарність із ромами. Те, як ці можливості використовувалися, часто залежало від того, як склалися стосунки між ромами та відповідним населенням у довоєнні роки. Є свідчення того, що під час німецької окупації з 1941 по 1944 роки ромам допомагали не тільки прості люди, але й очільники місцевої влади, зокрема сільські старости – вони рятували їх від загарбників. Були випадки, що ромів видавали за «українців» чи «росіян», сусіди попереджали їх про прихід німців, переховували або не вказували, коли окупанти чи їхні місцеві помічники вимагали, наприклад, скласти списки ромських мешканців. Відомо, що осілих ромів рідко зраджували односельці, оскільки вони впродовж кількох поколінь були невід'ємною частиною сіл і містечок та майже не відрізнялися від решти населення ані мовою, ані способом життя. Але й кочові роми також часто мали тісні стосунки з мешканцями тих сіл, де вони влітку – восени допомагали збирати врожай, а потім зимували. Українські селяни переховували ромів у

довколишніх лісах чи деінде, або ж видавали їх за своїх «українських» родичів.

Зі 140 відомих випадків масових убивств ромів 56 були скоєні виключно німецькими злочинцями. Однак часто до них також залучалися члени української допоміжної поліції, набрані з місцевих добровольців, а іноді й військовополонених. Є документальні свідчення, що за наказом німців місцеві українські поліція також разом з німецькими окупантами брали участь у 26 стратах. У випадку ще 15 «екзекуцій» було доведено, що вони вчиняли арешти та розправи без наказу з боку німецького керівництва та без участі німців.

У трьох випадках існують архівні та усні свідчення того, що члени УПА скоїли злочини проти ромів. Ці вбивства сталися в розпал розправ над цивільним польським населенням на Волині. Там проживали «польська рома», які здебільшого розмовляли польською мовою. УПА розглядала їх також як «ненадійних елементів» і систематично переслідувала. Українські націоналісти підозрювали ромів у прихованій прихильності до Червоної армії та радянського партизанського руху. Наприклад, одна з листівок ОУН закликала червоноармійців не воювати за «жидів, циган і іншу наволоч». Однак цілеспрямовані вбивства цивільних ромів не були наказом керівництва націоналістичного руху, а окремими випадками, зумовленими ставленням конкретних ко-

мандирів.

Щодо решти 40 випадків вбивств дотепер не вдалося дослідити, хто саме їх вчинив. Причини співпраці могли бути як ідеологічними, так і політичними. Свою роль відігравали такі фактори, як відчуття влади, майнові інтереси, пристосуванство, можливість кар'єрного зростання або ж відверте бажання вижити, політичні переконання та расистські настрої.

Колабораціонізм

– адміністративна та військова співпраця місцевих жителів з окупаційною владою.

Пояснюємо коротко!

Тема на шкільних заняттях / у позашкільній освіті: очікувані результати

Учні:

- знають, що означає термін «колабораціонізм» і можуть назвати колабораціоністські групи в Україні під час Другої світової війни;
- розуміють, що поведінка більшості суспільства за німецької окупації подеколи могла вирішувати питання життя і смерті;
- здатні оцінити, який простір для маневру в історичному контексті існував для українського цивільного населення та місцевих установ, коли йшлося про допомогу чи переслідування ромів.

Методи

Усна історія, ілюстративні матеріали, фактологічний текст, архівні документи

2. Допит свідка з приводу українського колабораціоніста, що проводився радянським Народним комісаріатом державної безпеки

«Що вам відомо про діяльність Богдановича під час німецької окупації Житомира?»

«Поки Богданович жив в окупованому німцями місті Житомирі, він ніде не працював, але мав контакти з гестапо. Я особисто багато разів спостерігала, як він входив у будівлю, де знаходилося гестапо, і виходив разом з персоналом. Я особисто бачила, як він брав участь в арештах радянських громадян циганської національності, яких вивозили на машинах на розстріл. [...] Влітку 1942 року, приблизно в липні, рано-вранці, між четвертою і п'ятою годиною, я йшла вулицею Хлібною. На розі Хлібної побачила німецьку вантажівку. На розі вулиці Сінної зупинилися також дві німецькі вантажівки. Я відійшла близько 30 метрів від машини, коли раптом почула голосний жіночий крик. Зацікавившись, що там відбувається, я повернулась і побачила, як німець виштовхує з будинку (на вул. Сінній, два-три будинки від Хлібної) абсолютно голу жінку, яка відбивалася від нього. Я встигла лише помітити, що це була циганка. Я підійшла до веранди і бачила, як німці та цивільні (я не знаю, хто це був) витягували циганських чоловіків, жінок, старих і дітей із багатьох хат і садили їх на машини, а цих людей жорстоко били, дітей просто хапали за руки чи ноги і кидали в машину. У цей час звідкілясь вийшов Богданович і запитав мене: «Що ти тут робиш?». Я спитала його: «Куди мені йти?». Він відповів: «Іди, іди, тобі тут нема чого робити»».

Спр. 4025. Свідчення Виноградової Віри Семенівни, записані 17.03.1944 р., по закінченні німецької окупації, Житомир ГДА СБУ у Житомирській обл., ф. 5, спр. 4025, с. 63–64

Завдання до частин 1 та 2

- 1) Використовуючи інформацію з частин 1 та 2, узагальніть індивідуальні можливості та межі допомоги для ромів. Які різні люди і зв'язки відіграли роль у співпраці й допомозі? В якій ролі опинилася жінка (частина 2)?
- 2) Проаналізуйте та поясніть термін «ненадійні елементи».
- 3) Обговоріть, чому слід критично розглядати питання співпраці української допоміжної поліції, цивільних осіб та місцевих службовців з окупантами, а також роль українських націоналістів під час Другої світової війни?

3. 3 перспективи жертв

1.

Любов Данилівна Шандиба
1934 р. нар.

«Німці закрили нас у сараї і охороняли, але були й поліцаї, з села. Підлизувались. Німці годували їх. І вони німцям усе робили. Вони ж знали, де цигани жили. Вони, може, й вказували: «Осьо цигани живуть, оно цигани живуть» [...] А вони тоді приходили і прямо з двору забирали».

Ганна Сидорівна Стоянович
1932 р. нар.

«Як німці увійшли, ми саме їздили, нас було 20 возів. Батько почув, що циган убивають. Він сказав нам: «Діти, якщо ми доберемся до нашого села, то ми останемося живими». Там у нас була хата і город. Інші цигани zostалися, багацько їх тоді вбили, і батькову сестру вбили. А ми поїхали додому, але недалеко від містечка Несухоїжі німці нас спинили, і повезли в обгороджений двір з ямою. Там вбивали євреїв, циган і поляків. Люди називали це гетто. Там був один поліцейський з нашого села Сушичне. Ми його знали, і він, звісно, знав, що ми роми. Моя бабця одружилась була з українцем, вони були сусіди. Поліцай переговорив з німцями, то, каже, вони з нашого села, вони не цигани. Моєму батькові він сказав: «Я тебе, Сидір, самого не пущу, бо тебе знов вернуть». Він був певний, що через кілометр нас знову затримають. І так ми осталися жити».

2.

Євдокія Миколаївна Мусієнко
1942 р. нар.

«У нас тут у німців була переводчик, і вона все знала, що до чого буде. А вона з нашими батьками була знайома, жінка ця. І якщо вдруг щось таке появляється погане, то мама каже, що вона приходить, і отако руки ламає. Це значить: щось буде погано. Як узнала щось хороше таке, вона приходила з улюбкою, і до мами каже: «Степанівна, все буде нормально». А вона в них робила, в німців. Але німці як уже уходили, то її тоже забрали і розстріляли. Догадалися, напевно, що вона помагала людям, хтось, напевно, предупредив. І розстріляли».

3.

4. Коментар історика

«Чим більше місцеве ромське населення було інтегровано у навколишнє середовище і чим більше воно було знайоме довколишньому місцевому населенню, тим вище був шанс отримати допомогу від сусідів під час нацистської окупації. Однак це відбувалося не скрізь, та й відповідні умови для цього існували не завжди. [...]

Через брак в окупантів ресурсів і особового складу актуалізувалася проблема залучення місцевого населення до адміністрування, для втілення в життя наказів [...]. Позиція місцевого населення – як на індивідуальному рівні (окремих людей, учорашніх сусідів), так і на організаційному, тобто залучених на перших, других і допоміжних ролях до апарату місцевої адміністрації і військово-політичного управління – могла суттєво впливати на перебіг подій і, зокрема, вирішення владою «циганського питання».

Михайло Тяглий. Ставлення місцевого населення в окупованій Україні до переслідуваних ромів (1941–1944). Матеріали науково-практичної конференції м. Київ, 4 жовтня 2016 р. Київ, 2016, с. 127, 149.

Завдання до частин 3 та 4

- 1) Які саме, судячи зі спогадів очевидців подій, були можливості для допомоги та співпраці?
- 2) Поясніть мотиви й наслідки в разі надання допомоги та у випадку колабораціонізму.
- 3) Поміркуйте, як поведінка та дії загарбників могли вплинути на співжиття ромів й українців після 1945 року та до сьогодні?
- 4) Прокоментуйте твердження Михайла Тяглого.

V. Боротьба за життя, спротив та шляхи виживання ромів

1. Вступ

Із початком війни на винищення, яку нацистська Німеччина вела проти СРСР, ромів призивали у Червону армію – тих, хто мав радянське громадянство. Часто вони служили в кавалерії. Відомо, що були навіть ромки-військовослужбовиці. Загарбники ідентифікували ромів через темніший порівняно з більшістю населення колір шкіри. Натомість тих із них, хто мав світлу шкіру або блакитні очі та світле волосся німецькі окупанти не сприймали за ромів і не переслідували. Іншим критерієм для німців був запис ромської національності в офіційних документах. Траплялися випадки, коли в документах ромів було зазначено етнічну належність «українець». Якщо вони самі не проявляли себе як роми та їх не виказували сусіди, це могло вберегти від загибелі. Знання української мови й носіння звичного місцевого одягу теж інколи ставало порятунком, адже німці вважали, що роми «расово» відрізняються від українського населення. Роми, що мешкали у Криму, іноді прикидалися татарами й таким чином могли вислизнути з рук переслідувачів.

Важливим способом виживання була втеча у сусідні ліси, куди німці рідко наважувалися заходити. Роми не могли приєднатися до націоналістичних повстанців УПА, які діяли на Волині, тому що вони не вписувалися в їхній етнічно однорідний світогляд. Тому іноді йшли до радянських партизанів і в такий спосіб чинили активний опір. Є відомості про справжні родинні табори, коли партизани підтримували цілі сім'ї включно зі старими та дітьми. Однак часто партизани відмовлялися приймати сім'ї і брали лише тих, хто міг принести безпосередню користь. У таких випадках молоді роми (переважно чоловіки) воювали проти німців зі зброєю в руках або ж допомагали бійцям як кухарі, розвідники чи доглядачі за кіньми. Жінкам часто доручали ходити по селах, щоб добути продовольство для партизанів чи вивідати важливу військову інформацію. При цьому вони наражалися на небезпеку бути схопленими німцями або колабораціоністами.

Тема на шкільних заняттях / у позашкільній освіті: очікувані результати

Учні:

- розуміють, що роми мали власні шляхи виживання, аби врятуватися і протистояти німецьким окупантам;
- на основі спогадів очевидців та історичних джерел формують розуміння, що в період націонал-соціалізму роми були не тільки «беззахисними жертвами», а й чинили активний опір;
- отримують уявлення про структуру владних органів окупантів.

Методи, джерела та свідчення

Усноісторичні свідчення, інформаційні тексти, робота з письмовими архівними джерелами

2. Шляхи виживання

Розповідь очевидця про втечу ромів у Нікополі

«Якось пізньою осінню 1941 року мене зупинив німецький патруль. Колона циган, які їхали на запряжених кіньми возах, стала біля протитанкового рову. Чоловіків, жінок і дітей із першого воза німці відвели в бік і розстріляли. А коли людей із наступного воза почали підганяти до рову, одна з підвід раптово вивернула з центру обозу на зоране поле та чимдуж помчала. Попереду випростався на повний зріст циган, він управляв кіньми. На возі сиділи жінки та діти. Ані автомобілі, ані мотоцикли окупантів не могли пуститися навздогін через поле, тому вони відкрили вогонь. Через кілька хвилин віз зник за пагорбом».

Зі спогадів Петра Гнатовича, Нікополь, 1941 р.
Приватний архів Ніколая Бессонова

Коментар історика

«Навряд чи можна було розрізнити осілих і «кочових» ромів, оскільки воєнні дії та гоніння часто перетворювали перших на других, які таким чином намагалися захиститися від переслідувань».

Цит. за: Opfermann, Ulrich Friedrich: »Stets korrekt und human.« Der Umgang der westdeutschen Justiz mit dem NS-Völkermord an den Sinti und Roma. Heidelberg University Publishing (heiUP) (Open Access), <https://doi.org/10.17885/heiup.949>, Heidelberg 2023, S. 155.

Завдання до частин 1 та 2

- 1) Назвіть, які конкретні можливості були в ромського населення, щоб вижити.
- 2) Обговоріть, чому відмінності між осілими та неосілими ромами можуть вводити в оману.

3. Роми в радянських партизанських загонах

Повідомлення інформативно-розвідчої служби УПА

«Більшовицька партизанка вже в 1942 році опанувала всеціло Полісся і північну лісову смугу Волині. ... Їхні ряди поповнюються постійно червоними парашутистами – москвинами, білорусами, втікачами поляками, жидами й циганами, а до часу відступу УПА ще й українцями з попалених сіл»

Михайло Тяглий. Ставлення місцевого населення в окупованій Україні до переслідуваних ромів (1941–1944). Матеріали науково-практичної конференції, м. Київ, 4 жовтня 2016 р. Київ, 2016, с.131.

1.

Ольга Павлівна Волошина
1928 р. нар.

«Коли німці були тут, то завжди підозрювали, що цигани допомагають партизанам. Бо так воно й було. Моя вся родня була в партизанах. Цигани перевозили партизанам оружжя, так як ніби кочували. Ходили циганки, так ніби гадати, а вони не гадати, вони носили їм продукти, картоплю, крупу, все носили, що було — тим ділилися. Уночі приходили партизани, що є – берить».

Рішення про прийняття ромів до радянського загону ухвалювалося по-різному залежно від ставлення його командира до ромів та інших факторів. Наприклад, боєць Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання Микола Шеремет записав у своєму щоденнику 22 березня 1943 р.:

«Несподівано завітала до нас група циганок. Давно їх бачив. Прийняв їх О[лексій] Ф[едорович] біля свого намету, обдерті, в довгих брудних спідницях, тільки очі горять, як жарини, та вибиваються пасма чорного волосся з-під хусток. Німці і поліція переслідують і вбивають їх нарівні з євреями. [...] Крадучись, потайки, вони бродять в білоруських лісах, у партизанів шукаючи порятунку і помочі.

Розповідає старша з циганок:

– Ми не кочові цигани, а осілі. При радянській владі працювали в Хойниках на сірниковій фабриці. Чоловік і брати в Червоній армії, а німці прийшли – знищили наші сім'ї, маленьких дітей повкидали живцем у колодязі. [...]

– Мужчини ваші де? – питаємо.

– Всі в армії чи в партизанах. У нас два старики охороняють наш циганський табір. Мають дві гранати – от і вся наша зброя...

– А як ви живете? – продовжуємо розмову. – Ворожите, мабуть?

– Ні, наші соколики. Цигани раніше ворожили, бо їсти хотіли. А тепер ні ворожим, ні співаємо. Тяжкі часи прийшли. Візьміть нас з собою, з дітьми, – благають.

– Дамо вам кілька коней і підвід, допоможемо, – вирішує О[лексій] Ф[едорович]. – А йти вам з нами не з руки».

Джерело: Шеремет М. В тилу ворога // Партизанські колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Щоденники / редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. Київ : Ін-т історії України НАН України, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; Аеростат, 2015. С. 176.

Завдання

- 1) Поясніть своїми словами поняття «партизани».
- 2) Висвітліть, чим займалися партизани, які функції у загонах виконували жінки, якими мотивами керувалися люди, приєднуючись до партизанських формувань. Якою була роль партизанських загонів на відміну від регулярної армії?
- 3) Використовуючи цитату, поясніть, чому роми шукали захисту в партизанів?
- 4) Оцініть ставлення командира до ромів, які шукали захисту.

VI. Покарання злочинців, осмислення та пам'ять – від 1944 р. й до сьогодні

1. Вступ

У 1943 році радянська Надзвичайна державна комісія почала на визволених Червоною армією територіях розслідувати скоєні загартниками злодіяння. Її співробітники опитували очевидців колективних страт, проводили ексгумацію на місцях масових поховань жертв, збирали документи. Однак члени комісії так і не змогли однозначно довести деякі очевидні злочини, оскільки німецькі окупанти, відступаючи, ретельно приховували сліди своїх звірств. Роми, що вижили, намагалися по завершенню війни будувати нове життя, не маючи при цьому якоїсь особливої державної підтримки. У 1956 році, вже по смерті Сталіна, у Радянському Союзі вийшов указ, згідно з яким кочові роми, тобто ті, котрі не мали постійного місця проживання, повинні були перейти до осілого способу життя. Наслідки були різними. Поселившись у селах і містечках, хтось повністю втратив традиційні навички, а комусь удалося піднятися соціальними сходами й отримувати доходи, наприклад, практикуючи давні ручні промисли та ремісництво.

Радянська влада не дозволяла розвиватися публічній культурі пам'яті вшанування ромською громадою жертв геноциду, але ті, хто пережив війну, передавали спогади про нацистські злочини у своїх сім'ях.

У повоєнній Німеччині, розділеній союзниками по антигітлерівській коаліції на декілька зон окупації, відбувся масштабний

судовий процес. Перед Міжнародним військовим трибуналом, який засідав у Нюрнбергу та представляв провідних переможців у війні — Радянський Союз, США, Велику Британію, Францію, — постали воєнні злочинці найвищого рангу. Натомість так звані «малі Нюрнберзькі процеси» над нацистськими діячами меншого масштабу проходили винятково під американською юрисдикцією. Вже відчувалося наближення «холодної війни», і так тривало до створення в 1949 році Федеративної Республіки Німеччини. Союзники застосовували у своїй судовій практиці серйозні покарання для виконавців колективних та ідеологічно мотивованих злочинів проти цивільного населення під час Другої світової війни.

З перейняттям німецькими судами прецедентного права та після ухвалення численних політично зумовлених законів, особливо в 1950-х роках, за канцлера Аденауера, багатьох засуджених союзниками злочинців було звільнено. На нових процесах навпроти підсудних часто сиділи прокурори й судді, які самі мали нацистське минуле. Такі судді та прокурори нерідко свідомо ігнорували матеріали слідства. До того ж для визнання певної особи винною німецька прецедентна практика вимагала доказу індивідуального діяння, вчиненого з власної ініціативи. Тому підсудні розробили стратегію виправдання у суді, стверджуючи, начебто вони були

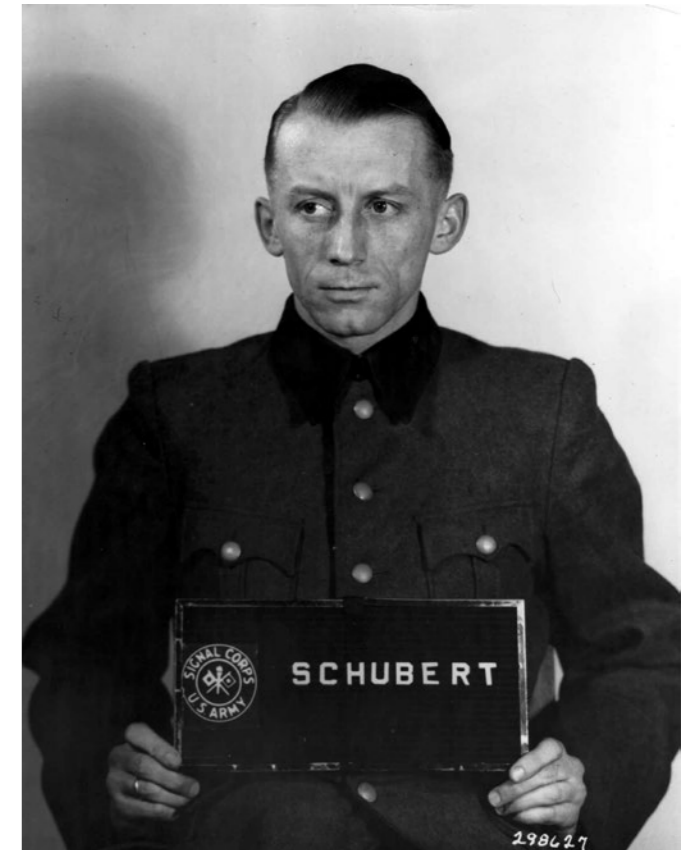
змушені виконувати накази, інакше б їх попросту розстріляли. Цей план поведінки успішно спрацював у західнонімецьких процесах. Сьогодні ж завдяки історичним дослідженням ми знаємо: багато злочинців діяли з власної ініціативи, не чекаючи наказів згори, але сподіваючись, що догодять керівництву, а дехто з тих, хто відмовлявся брати участь у розправах, аж ніяк не був покараний.

Злочинці перед американським судом у західнонімецькій зоні окупації

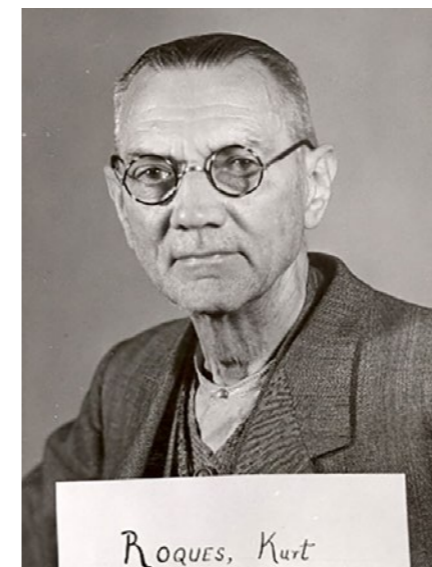
У процесі над айнзацгрупами, який відбувався в 1947–1948 роках під американською юрисдикцією і входив до серії «малих Нюрнберзьких процесів», розглядалися справи 24 офіцерів СС та оприлюднювалися факти про численні розстріли різних груп населення. Зокрема в Бабиному Яру члени айнзацгруп страчували серед інших і ромів. Це було відомо, однак не відіграло жодної ролі у суді. Офіцер СС Гайнц Шуберт був засуджений до смертної кари у тому числі за злодіяння проти ромів у Криму. До затвердження вироку його відправили у в'язницю для воєнних злочинців. Верховний комісар американської зони окупації Німеччини Джон Макклой у ході дискусій про переозброєння Західної Німеччини після початку

війни між Північною й Південною Кореями замінив максимальне покарання на десятирічне ув'язнення. Зрештою в 1952 році Шуберта взагалі звільнили від будь-якої.

Під час Нюрнберзького процесу проти військової верхівки нацистської Німеччини, який проходив у 1947–1949 рр., на лаві підсудних опинився генерал Карл фон Рок, командувач тилу однієї з груп армій. Йому було пред'явлено звинувачення у вбивстві 15 травня 1942 року 500 бранців із 20 000, яких утримували в таборі № 160 поблизу м. Хорол на Полтавщині. Цей табір призначався для радянських військовополонених, а також сюди кидали євреїв, ромів, партизанів, комуністів. Крім того, фон Рок забезпечував підтримку айнзацгрупам СС при проведенні каральних акцій. У 1948 році за ці злочини фон Рока було засуджено до 20 років ув'язнення. Вже наступного року він помер у тюремному лазареті.

1. Гайнц Шуберт під час процесу над айнзацгрупами, 1 березня 1948 року
Джерело: [wikimedia commons](#)

2. Підсудний Карл фон Рок, 1947 р.
Фото американського військового репортера, [wikimedia commons](#)

Тема на шкільних заняттях / у позашкільній освіті: очікувані результати

Учні:

- можуть пояснити відмінності між судочинством союзників і Західної Німеччини, розуміють наслідки різної судової практики в питанні історичної справедливості й визнання злочинів, скоєних проти ромів;
- розвивають усвідомлення неспроможності німецької держави у здійсненні правосуддя, виплати компенсацій та в питаннях культури пам'яті, водночас убачають можливості для громадянського суспільства й демократичних ініціатив щодо створення «живої» культури пам'яті;
- усвідомлюють і можуть оцінити поточну ситуацію з ромофобією в Україні на тлі історії ромів.

Методи, джерела та свідчення

Усна історія, інформаційні тексти, спеціальна література, карикатури, фотографії

3. «У Нюрнбергу та деінде» – «Це ж він мені наказав!»
 Карикатура з газети «Neues Österreich», 20 липня 1946 року
 Джерело: Союз «Освіта для демократичного суспільства»
 Берлін – Бранденбург

Злочинці перед судом ФРН
 Західнонімецький процес проти Александра
 Ермольчика / Альберта Крюгера (1963–1979 рр.)

Александр Ермольчик очолював районну поліцію у складі 80 осіб у м. Хойники (нині Білорусь). Його загін перебував у підпорядкуванні німецьких окупантів. У листопаді 1942 року підлеглі Ермольчика під його безпосереднім керівництвом розстріляли ромську сім'ю з 7 осіб. Свідки із числа місцевого населення згадували, що поліцаї, залишаючи місце злочину, співали відому народну пісню. Перед убивством Ермольчик змусив одного з приречених зіграти цю пісню на губній гармошці. У 1952 році він опинився у Західній Німеччині вже під ім'ям Альберта Крюгера та за три роки отримав громадянство. У 1960-х роках Радянський Союз розшукав Ермольчика й зажадав його екстрадиції, втім Німеччина відповіла відмовою. У ФРН відбувся судовий процес щодо його злочинів. Незважаючи на показання радянських свідків і 12 років попереднього слідства, в 1979 році земельний суд у Люнебургу закрит цю справу.

Завдання

- 1) Із допомогою вступного тексту сформулюйте та узагальніть різницю між правосуддям країн-союзниць по антигітлерівській коаліції та німецькою практикою.
- 2) Порівняйте вироки суду союзників, винесені Карлу фон Року та Гайнцу Шуберту, з німецькою судовою практикою по відношенню до Александра Ермольчика.
- 3) Проаналізуйте карикатуру: яка проблема тут висвітлюється? Обговоріть у групі.

2. Культура пам'яті

У 2004 році український парламент постановив щороку відзначати 2 серпня як Міжнародний день голокосту ромів (коректнішим варіантом назви був би Міжнародний день пам'яті жертв геноциду ромів). Саме цього дня в 1944 році за одну добу в таборі Аушвіц-Біркенау загинули до 4300 ромів. Незважаючи на офіційне вшанування пам'яті, злочини, скоєні окупантами на українській землі, та колабораціонізм досі не є предметом суспільного обговорення. Багато хто взагалі нічого не знає про те, що над ромами вчиняли геноцид. Навіть якщо про таке чули, то до сьогодні широко побутує припущення, що ромів убивали лише нібито через «асоціальну» поведінку. Це підводить до висновку, що в геноциді, мовляв, винні вони самі.

За останні 20–30 років в Україні виникли місцеві та регіональні ромські громадські організації. Вони прагнуть зберегти й донести до населення пам'ять про нацистські злочини, а також виступають за громадянські права та «видимість» ромів у суспільстві. Після розпаду Радянського Союзу в Україні було відкрито більше 10 пам'ятників, присвячених геноциду ромів. Понад 100 місць, де, як доведено, відбувалися злочини проти них, залишаються ніяк не позначеними.

Проводили історичні дослідження й ініціювали створення місць пам'яті три різні групи: ромські спілки, українські дослідницькі та освітні установи, німецькі ініціативи (наприклад, фонд «Меморіал убитим євреям Європи», що також опікується вели-

ким меморіалом загиблим сінті й рома біля будівлі парламенту в Берліні). Німецька держава значною мірою ухиляється від своєї відповідальності у цьому питанні. Тож цим зайнялися громадські ініціативи. Ось два приклади, які це ілюструють.

У с. Вільшанка поблизу Лубен Полтавської області учитель історії Олександр Карпенко та громадський активіст Сергій Тимошенко провели пошуково-дослідницьку роботу щодо двох каральних акцій 1941 й 1942 років. У 2011 році, зібравши свідчення очевидців, вони самостійно, без підтримки влади, встановили хрест на місці, де відбулася розправа над ромами. Колишня вчителька, а тепер пенсіонерка Іраїда Майданець досліджувала геноцид ромів на Волині, документуючи місця злочинів, фіксуючи спогади свідків, а також впроваджуючи цю тему у шкільні уроки. Про себе вона розповідає, що раніше не знала нічого, окрім поширених стереотипів про ромів, і що саме її робота дозволила їй ближче познайомитися з ними та врешті позбутися власних упереджень.

У Німеччині про злочини геноциду проти ромів, скоєні на окупованій нацистами території України під час Другої світової війни, майже не знають. Тому було так важливо, що 2 серпня 2023 року новинна телевізійна служба «Tagesschau» чи не вперше випустила сюжет про геноцид ромів, автори якого брали інтерв'ю в українських активістів і науковців. У ФРН репортаж охопив мільйонну аудиторію.

4. Пам'ятник загиблим ромам у Бабиному Яру, м. Київ.

Фото: Просвітницька організація з питань пам'яті та миру, 2018 р.

У вересні 2016 року в Бабиному Яру офіційно відкрили меморіал «Ромська кибитка». Ініціаторами стали роми з громадської організації «Романіпе». Ідею вони розробили ще в 1995 році. На її втілення пішло понад 20 років, оскільки ані німецька, ані українська влади не поспішали відкривати фінансування та давати згоду на роботи в межах міста. Разом зі скульптором ромські активісти збирали пожертви й після багаторічних зусиль усе ж отримали згоду та державну підтримку на встановлення пам'ятника.

5. Під час інтерв'ю з ромською поетесою Раїсою Набаранчук перед пам'ятником у Бабиному Яру
Фото: Просвітницька організація з питань пам'яті та миру, 2018 р.

Ромка Раїса Набаранчук народилася 1943 року в Києві та пережила німецьку окупацію. У своїй збірці віршів «Міре дрога мануша, ке туме міре лава» («Любі мої, звертаюся до вас») вона також пише про геноцид свого народу. У радянський час Раїса багато років працювала перукаркою. Приблизно в 1990 році, коли наближався розвал СРСР, одна родичка підштовхнула її взятись за цю тему – розповідати про геноцид її народу. Члени Раїсиної сім'ї стали жертвами розстрілу в Бабиному Яру, декому пощастило вижити. Батько воював у лавах Червоної армії. Незабаром після початку російської війни проти України в лютому 2022 року Раїсу за допомогою громадських організацій вивезли до Німеччини. До того часу вона підтримувала молодих ромів, які навчалися в університетах Києва та Чернігова. Померла у Фрайбургу у травні 2023-го у віці 80 років.

Завдання

- 1) Назвіть різні групи громадянського суспільства, які проводили діяльність щодо вшанування пам'яті жертв геноциду ромів, а також оцініть роль німецької та української державної влади. Чому, зокрема, німецька держава несе відповідальність за культуру пам'яті?
- 2) Поясніть термін «культура пам'яті». Підберіть ключові тези, що входять у це поняття.
- 3) Проаналізуйте фото ромського меморіалу в Києві. Які функції виконує культура пам'яті для тих, хто вижив, для їхніх нащадків, а також для суспільства загалом?

3. Сучасне становище ромів

За оцінками ромських організацій, в Україні налічується понад 200 000 ромів. Їхня етнічна належність не фіксується статистикою. Повсякденне життя цих людей часто проходить під акомпанемент упереджень, дискримінації та насильства. Немає рівних умов на ринку праці (що штовхає багатьох у злидні), ставлення до ромських дітей у школах гірше, ніж до інших. У суспільстві лунає мова ненависті, особливо з боку правоекстремістських груп, роми стають жертвами жорстоких погромів. Політики, поліція та судова система часто-густо взагалі волюють не займатися розслідуванням злочинів такого роду. Найбільше від погромників страждають роми, які живуть у злиднях (у наметах, халупах) десь на околицях міст.

Опитування свідчать, що ромську меншину в Україні найменше толерують. Саме відносно ромів велика частка населення встановлює значну соціальну дистанцію. Згідно з соціологічним дослідженням, проведеним у 2016 році, 41% українців не хотіли б жити поряд із ромами. Тому багато членів ромської спільноти побоюються відкрито визнавати свою належність до цієї етнічної меншини. З іншого боку, в останні роки ромські активісти об'єднали зусилля й налагодили контакти з іншими організаціями. Вони представлені в усіх соціальних прошарках, займаються різними професіями або навчаються в університетах. Після нападу Росії на Україну роми пішли добровольцями в українську армію. Як повідомлялося у ЗМІ, цивільні роми на початку війни захопили у Херсонській області російський танк. Роми також тікали до Німеччини. За по-

відомленнями волонтерських організацій, прикордонники та поліція з расистських мотивів часто не дозволяли їм перетнути польсько-український та польсько-німецький кордони. Тих же, кому це вдавалося, в Німеччині нерідко розміщували окремо від інших прибулих з України, ставлячись до них як до біженців «другого сорту» (іноді це траплялося й через те, що самі українці відмовлялися жити разом із ними). Ромів із Закарпаття з угорськими паспортами або й узагалі без документів влада землі Баварія звинувачує в тому, що вони не є справжніми втікачами від війни та просто обманюють німецьку державу.

6.

Галина Кириченко
1935 р. нар.

Галина Іванівна Кириченко, котра пережила геноцид 1941–1944 років, нарікає, що антициганізм усе ще залишається проблемою у сучасному суспільстві. Дехто закидає ромам їхнє походження. Галина Іванівна відповідає на це прямо, що не відмовляється від своєї національності: «Ми роми, і що з того? Така нація в нас. Однаково – що ти людина, що я людина».

Завдання

- 1) Поясніть, як в українському суспільстві проявляється ромофобія.
- 2) Поміркуйте, який потенціал дають знання історії з огляду на нинішнє становище ромів, де пролягає межа історичної просвіти.
- 3) Обговоріть, якими засобами ви як громадяни можете протидіяти ромофобії.

Список літератури

Усі вказані матеріали доступні для завантаження на спеціалізованому вебсайті щодо геноциду ромів України, створеному і підтримуваному Українським центром вивчення історії Голокосту (автор Михайло Тяглий) <http://romagenocide.com.ua/bibliohrafiya-ta-publikatsii/>

1. Грандке С. Стратегії виживання ромів під час націонал-соціалістичних переслідувань у дистрикті «Галичина» у 1941–1944 рр. // Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 4 жовтня 2016 р.). – К.: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2016. – С. 46–98.

2. Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2015. – № 1 (13). – С. 9–49;

3. Ісаюк О. «Кров Макавеїв» і «циганська скрипка в угорській пушті»: геноцид євреїв і ромів у спогадах членів ОУН, ув'язнених у Аушвіці // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2017. – № 1 (15). – С. 113–134;

4. Ленчовська А. Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 114–123;

5. Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів / Авт.-упоряд. Михайло Тяглий. – К.: Укр. центр вивч. іст. Голокосту, 2013. – 208 с.; іл.

6. Роми: міфи та факти. Навчально-методичний посібник для вчителя з протидії ромофобії / Авт.-упоряд. О. Войтенко, М. Тяглий. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. – 140 с. (доступно для завантаження тут: holocaust.kiev.ua/Files/pedVid/Romskuy_zbirnuk.pdf)

7. Солонари В. Этническая чистка или борьба с преступностью? Депортация румынских цыган в Транснистрию в 1942 г. // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2008. – № 1 (3) – С. 65–87.

8. Сторожко Т. Побут ромів України в період нацистської окупації у дитячих спогадах // Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 4 жовтня 2016 р.). – К.: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2016. – С. 111–125.

9. Тяглий М. Чингене – жертвы Холокоста? Нацистская политика в Крыму в отношении цыган, 1941–1944 // 3 архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 2 (29). – С. 61–98.

10. Тяглий М. Формування антиромської політики у Райхскомісаріяті Україна в період 1941–43 рр. // Україна Модерна. – 2023. – № 34. – С. 76–116.

11. Тяглий М.І. Картографування геноциду ромів України (1941–1944 рр.) та пам'яті про це // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. – 2021. – № 1 (12). – С. 118–170.

12. Тяглий М. «Маленька» трагедія на узбіччі «великих історій»: геноцид ромів на Волині (1941–1944 рр.) // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – 2023. – № 28. – С. 34–55.

13. Тяглий М. «Трагедія винних жертв»? Пам'ять про геноцид ромів у повоєнній Україні. Частина 1 // Україна Модерна (онлайн-публікація), 2020

14. Тяглий М. «Трагедія винних жертв»? Пам'ять про геноцид ромів у повоєнній Україні. Частина 2 // Україна Модерна (онлайн-публікація), 2020

15. Тяглий М. «Трагедія винних жертв»? Пам'ять про геноцид ромів у повоєнній Україні. Частина 3 // Україна Модерна (онлайн-публікація), 2020

Інша рекомендована література

Німецька війна на винищення у колишньому Радянському Союзі

Aust, Martin: Erinnerungsverantwortung. Deutschlands Vernichtungskrieg und Besatzungsherrschaft im östlichen Europa 1939–1945, Bonn 2021.

Opfermann, Ulrich Friedrich: »Stets korrekt und human«: Der Umgang der westdeutschen Justiz mit dem Völkermord an den Sinti und Roma, Heidelberg 2023.

Pohl, Dieter: Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944, Frankfurt am Main 2011.

Життя ромів до 1941 р.

Achim, Viorel: The Roma in Romanian History, Budapest 2004.

Bartash, Volja: »Von welchen Roma stammst du?« Antworten auf die Frage nach der Identität belarussischer Roma. In: Bohn, Thomas M. / Einax, Rayk / Mühlbauer, Julian (Hgg.): Bunte Flecken in Weißrussland. Erinnerungsorte zwischen polnisch-litauischer Union und russisch-sowjetischem Imperium. Wiesbaden 2013, S. 189–199.

Bogdal, Klaus-Michael: Europa erfindet die Zigeuner. Eine Geschichte von Faszination und Verachtung, Berlin 2011.

Fings, Karola: Sinti und Roma. Geschichte einer Minderheit, 2. Auflage, München 2019

Н. Г Деметер, Николай Владиславович Бессонов, Владимир Кутенков, G. S. Demeter · История цыган, новый взгляд, Мичиганский университет, 2000.

Наулко В.І., Зіневич Н.О. ЦИГАНИ В УКРАЇНІ [Електронний ресурс] / Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2013. – 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Tsyhany>

Переслідування та винищення

Tim B. Müller: Diskriminierung mit langer Tradition. Roma in der Ukraine, in: Benz, Wolfgang (Hg.): Die Ukraine. Kampf um Unabhängigkeit. Geschichte und Gegenwart, Berlin 2023, S. 153–166.

Mikhail Tyaglyy: Were the »Chingené« Victims of the Holocaust? Nazi Policy toward the Crimean Roma, 1941–1944, in: Holocaust and Genocide Studies 23, issue 1 (2009), p. 26–53.

Michael Zimmermann: The Soviet Union and the Baltic States 1941–1944: the massacre of the Gypsies, in: Kenrick, Donald (Hg.): In the shadow of Swastika. The gypsies during the Second World War 2, Hertfordshire 1999, p. 131–148.

Gerlach, Christian: Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944. 2. Aufl., Hamburg 2000.

Holler, Martin: Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der besetzten Sowjetunion (1941–1944). Gutachten für das Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma. Heidelberg 2009.

Колабораціонізм

Mikhail Tyaglyy: Die Einstellung der einheimischen Bevölkerung in der besetzten Ukraine zur Verfolgung der Roma (1941–1944), in: Nordost-Institut (Hg.): Übersetzte Geschichte, Lüneburg 2020.

John-Paul Himka: Ukrainian nationalists and the Holocaust. OUN and UPA's participation in the destruction of Ukrainian jewry, 1941–1944. Stuttgart 2021.

Kellmann, Klaus: Dimensionen der Mittäterschaft. Die europäische Kollaboration mit dem Dritten Reich, 2. Auflage, Wien 2019.

Yuliya Jurchuk, Andreas Umland: Studies in the Course and Commemoration of the OUN's Anti-Soviet Resistance. In: Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society 7 (2021) 1, S. 3–15.

Grzegorz Rossolinski-Liebe: Die Massengewalt der Organisation Ukrainischer Nationalisten und der Ukrainischen Aufständischen Armee, in: Benz, Wolfgang (Hg.): Die Ukraine. Kampf um Unabhängigkeit. Geschichte und Gegenwart, Berlin 2023, S. 199–217.

Johannes Spohr: Der Holocaust und sein Ort im öffentlichen Gedächtnis der Ukraine, in: Benz, Wolfgang (Hg.): Die Ukraine. Kampf um Unabhängigkeit. Geschichte und Gegenwart, Berlin 2023.

Боротьба за життя, спротив та шляхи виживання ромів

Mikhail Tyaglyy: Die Einstellung der einheimischen Bevölkerung in der besetzten Ukraine zur Verfolgung der Roma (1941–1944), in: Nordost-Institut (Hg.): Übersetzte Geschichte, Lüneburg 2020.

Покарання злочинців та культура пам'яті

Andrej Kotljarchuk: The memory of Roma Holocaust in Ukraine. Mass Graves, Memory Work and the Politics of Commemoration, in: Sindbaek Andersen, Tea / Törnqvist-Plewa, Barbara (Hgg.): Disputed Memories. Emotions and Memory Politics in Central, Eastern and South-Eastern Europe, Berlin/Boston, p. 149–176.

Opfermann, Ulrich Friedrich: »Stets korrekt und human«: Der Umgang der westdeutschen Justiz mit dem Völkermord an den Sinti und Roma, Heidelberg 2023.

Mikhail Tyaglyy: Wie in der Ukraine des Völkermordes an den Roma gedacht wird, 2021, online unter: www.ukraineverstehen.de

Blank lined writing area on the left side of the page.

Blank lined writing area on the right side of the page.

